

نسبت سنجی روایات مهدوی با جنگ‌های منطقه‌ای

عبدالرحیم رضاپور*

چکیده

مقاله حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی و کتابخانه‌ای، به نسبت سنجی روایات مهدوی با جنگ‌های منطقه‌ای پرداخته است. در این مقاله ابتدا با تبیین مفاهیم کلیدی آخرالزمان، فتن، ملاحم و استناد به آیات قرآن و احادیث فریقین، جنگ‌ها را به دو دوره پیش از ظهور (فتن و ملاحم با نشانه‌های حتمی همچون خروج سفیانی، قیام یمانی، نبرد قرقرسیا، قتل نفس زکیه و خسف بیداء) و پس از ظهور (جنگ با دجال و یأجوج و مأجوج) تفکیک شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که نشانه‌های حتمی از اتقان روایی بالایی برخوردارند، اما جزئیات آن‌ها به دلیل نمادین بودن و اختلاف در نقل، تفسیرپذیرند. در بخش نسبت سنجی، مقاله با تأکید بر تفکیک تشابه از تطابق کامل و پرهیز از تطبیق‌های شتاب‌زده، تحولاتی چون جنگ سوریه، عملیات طوفان الاقصی و درگیری ایران و آمریکا را در سطح زمینه‌سازی و علامات صغری قابل ارزیابی می‌داند، نه انطباق قطعی با شخصیت‌هایی مانند سفیانی. نتیجه نهایی آن است که رویکرد صحیح، انتظار فعال مبتنی بر آمادگی اخلاقی، دفاعی و اجتماعی است و هرگونه تطبیق عجولانه، به انفعال جامعه، سوءاستفاده سیاسی و تضعیف ایمان می‌انجامد.

واژگان کلیدی: آخرالزمان، مهدویت، سفیانی، ملاحم، نشانه‌های حتمی، طوفان الاقصی

*. دکتری مذاهب کلامی دانشگاه ادیان و مذاهب قم، javad.rezapour@yahoo.com.

مقدمه

مبحث «جنگ‌های آخرالزمان» از پیچیده‌ترین و درعین‌حال جذاب‌ترین موضوعات در حوزه مهدویت و آینده‌پژوهی دینی است. این جنگ‌ها، برخلاف درگیری‌های صرفاً نظامی، در متون اسلامی به مثابه بخشی از سنت قطعی الهی برای آزمایش انسان‌ها، جداسازی حق از باطل و زمینه‌سازی برای تحقق وعده حاکمیت صالحان و برپایی قسط و عدل جهانی ترسیم شده‌اند. با این حال، فهم دقیق این آموزه‌ها نیازمند رویکردی روش‌مند و چندلایه است؛ رویکردی که در آن، نخست مبانی قرآنی و روایی جنگ‌ها با استناد به منابع معتبر فریقین بازخوانی شود، سپس نشانه‌های حتمی و غیرحتمی ظهور با تأکید بر تفکیک «علامات حتمی» از «علامات غیرحتمی» تحلیل گردد و در نهایت، نسبت‌سنجی این روایات با تحولات معاصر، با رعایت اصولی چون پرهیز از تطبیق‌های شتاب‌زده و تفکیک تشابه از انطباق کامل، به انجام رسد. مقاله پیش‌رو درصدد است تا با اتخاذ چنین رویکردی، ضمن تبیین مستندات قرآنی و حدیثی جنگ‌های آخرالزمان در دو مقطع پیش و پس از ظهور، چارچوبی علمی برای تحلیل نسبت این روایات با جنگ‌های منطقه‌ای معاصر ارائه دهد و از آسیب‌شناسی تطبیق‌های عجولانه غافل نماند.

مبانی قرآنی و حدیثی جنگ‌های آخرالزمان

برای درک صحیح جنگ‌های آخرالزمان، باید نگاهی فراتر از درگیری‌های صرفاً نظامی داشت. در منابع اسلامی، این جنگ‌ها بخشی از سنت الهی برای آزمایش بشر و زمینه‌سازی برای برپایی حکومت جهانی عدل توسط امام مهدی علیه السلام هستند و در دو مقطع پیش و پس از ظهور ایشان رخ می‌دهند. در اینجا به بررسی مستندات قرآنی و روایی این جنگ‌ها، همراه با متن اصلی آیات و احادیث می‌پردازیم.

مفهوم‌شناسی: آخرالزمان، فتن و ملاحم

پیش از پرداختن به جنگ‌ها، آشنایی با چند اصطلاح کلیدی ضروری است:

آخرالزمان: آخرالزمان در روایات اسلامی در دو معنا به کار رفته است؛ مدت زمان بین آغاز نبوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تا وقوع قیامت (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹، ص ۲۸۶) و دیگری دوران

ظهور امام دوازدهم علیه السلام (اربلی، ۱۴۳۳ق، ج ۴، ص ۱۹۹). بنابر برخی روایات، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، پیامبر آخرالزمان دانسته شده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹، ص ۲۸۶)؛ همچنین در بسیاری از روایات اسلامی (حاکم نیشابوری، بی‌تا، ج ۴، ص ۴۹۱؛ اربلی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص ۲۶۵؛ المقدسی، ۱۴۲۵ق، ص ۹۱) اصطلاح آخرالزمان به معنای زمانی دانسته شده که در آن منجی (مهدی موعود علیه السلام) ظهور می‌کند (ترمذی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۴۶). در روایات اسلامی و شیعی، ویژگی‌هایی برای آخرالزمان بیان شده است؛ از جمله آزمون‌های سخت و فتنه‌های آخرالزمان (قمی، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۳۰۷)، ظهور منجی و جدال بین حق و باطل (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص ۲۶۶-۲۶۷) و همچنین غلبه حق بر باطل و عصر- طلایی جهان (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص ۲۶۲ و ۲۶۳).

فتن (مفرد فتنه): «فتنه» به معنای جداسازی بخش پنهانی ناسالم چیزی از بخش سالم آن است. اصل این واژه چنان که در مجمع‌البحرین آمده، «فتنتُ الفضة» است؛ یعنی زرگر چون نقره را در آتش می‌نهد که بخش ناسالمش جدا شود می‌گوید: نقره را خالص نمودم (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۹۱).

کلمه «فتنه» در زبان عربی معانی مختلفی از جمله آشوب، شورش، وسوسه، آزمایش و درگیری را دربرمی‌گیرد. در متون اسلامی و تاریخی، این کلمه به‌ویژه برای توصیف شرایط بحرانی و درگیری‌های داخلی استفاده می‌شود. در قرآن، فتنه به معنای آزمایش الهی، عذاب و ایجاد فضای گمراهی نیز به کار رفته است (دانشنامه اسلامی، ماده فتن).

ملاحم جمع ملحمه، به جنگ‌های بزرگ و خونین اطلاق می‌شود (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۵۳۷). کتب مستقلی مانند الملاحم و الفتن نوشته سیدبن طاووس به این موضوع پرداخته‌اند.

مستندات قرآنی جنگ‌های آخرالزمان

قرآن کریم با زبانی نمادین و عمیق به این جنگ‌ها اشاره کرده است:

۱. آیه فساد بنی‌اسرائیل (اسراء، ۴ و ۵)

طبق برخی از دیدگاه‌ها این آیه به دو مرحله فساد و سرکشی بنی‌اسرائیل اشاره دارد که در

مرحله دوم، بندگان نیرومند خدا مأمور به انتقام‌گیری می‌شوند:

«وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوقًا كَبِيرًا* فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَّفْعُولًا؛ و در کتاب [تورات] به بنی اسرائیل اعلام کردیم که قطعاً دوبار در زمین فساد می‌کنید و برتری‌جویی بزرگی خواهید نمود. پس هنگامی که وعده نخستین [فساد] فرارسد، بندگان از خود را که سخت نیرومندند بر شما برمی‌انگیزیم تا در میان خانه‌ها به جست‌وجو درآیند؛ و این وعده‌ای انجام‌شدنی است» (اسراء: ۴ و ۵).

۲. رهایی یاجوج و ماجوج (کهف، ۹۴-۹۸ و انبیاء، ۹۶)

این آیات از دو قوم وحشی (یاجوج و ماجوج) خبر می‌دهد که پس از شکسته شدن سد ذوالقرنین، به‌صورت سیل‌آسا بر مردم تاخته و فساد می‌کنند. نبرد با آن‌ها یکی از نشانه‌های آخرالزمان و از جنگ‌های حضرت مسیح (ع) است:

«حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ* وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا؛ تا زمانی که [سد] یاجوج و ماجوج گشوده شود و آنان از هر بلندی به سرعت فروریزند. وعده حق [قیامت] نزدیک شود، ناگهان دیدگان کافران [از شدت وحشت] خیره گردد» (انبیاء، ۹۶-۹۷).

مستندات روایی جنگ‌های آخرالزمان:

احادیث، تصویر دقیق‌تری از جنگ‌ها و شخصیت‌های آن ارائه می‌دهند که به دو دوره پیش از ظهور و پس از ظهور تقسیم می‌شوند:

دوره اول: حوادث پیش از ظهور (فتن و ملاحم)

این جنگ‌ها مقدمه‌ای برای قیام جهانی امام مهدی (ع) هستند و با نشانه‌های حتمی همراه هستند که عبارت‌اند از:

۱. خروج سفیانی: قیام شخصی از نوادگان ابوسفیان در شام، با لشکری عظیم که به جنگ‌های خونین و کشتار مردم می‌پردازد (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۸۰).
۲. نبرد قرقیسیا: نبردی سهمگین و بی‌نظیر میان سپاه سفیانی و نیروهای دیگر در

منطقه قرقسیا (سوریه امروزی) که در منابع شیعه و سنی از آن به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین فتنه‌ها یاد شده است.

امام باقر(ع) در این باره می‌فرمایند:

«يَا مُيَسَّرُ كَمْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ قَرْقِيسَا قُلْتُ هِيَ قَرِيبٌ عَلَى شَاطِئِ الْفَرَاتِ فَقَالَ أَمَا إِنَّهُ سَيَكُونُ بِهَا وَقْعَةٌ لَمْ يَكُنْ مِثْلُهَا مُنْذُ خَلَقَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَكُونُ مِثْلُهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ مَا دُبُّهُ لِلطَّيْرِ تَشْبَعُ مِنْهَا سِبَاعُ الْأَرْضِ وَطُيُورُ السَّمَاءِ يَهْلِكُ فِيهَا قَيْسٌ وَلَا يَدْعِي لَهَا دَاعِيَةً قَالَ وَرَوَى غَيْرُ وَاحِدٍ وَزَادَ فِيهِ وَيُنَادِي مُنَادٍ هَلُمُّوا إِلَى لُحُومِ الْجَبَّارِينَ؛ ميسر گوید: از امام باقر(ع) شنیدم که فرمود: «ای ميسر! فاصله میان شما تا شهر قرقسیا چقدر است؟» گفتم: نزدیک است، بر کرانه فرات. پس فرمود: «آگاه باش که به‌زودی در آنجا جنگی رخ می‌دهد که از زمانی که خداوند تبارک و تعالی آسمان‌ها و زمین را آفریده، مانند آن روی نداده و تا زمانی که آسمان‌ها و زمین برپاست، مانند آن رخ نخواهد داد. [آن واقعه] ضیافت‌گاهی برای پرندگان خواهد بود؛ درندگان زمین و پرندگان آسمان از آن سیر می‌شوند. قبیله قیس در آن هلاک می‌گردند و هیچ فریادرسی برای [نجات] آن [واقعه] بر نمی‌خیزد» (کلینی، ۱۴۰۰ق، ج ۸، ص ۲۹۵).

۳. قتل نفس زکیه: به شهادت رساندن فردی پاک و بی‌گناه از سادات در مسجدالحرام مکه، از دیگر نشانه‌های حتمی ظهور است (صدوق، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۷۱).
 ۴ و ۵. صیحه آسمانی و خسف بیداء: ندای جبرئیل به نام امام مهدی(ع) در آسمان و فرورفتن لشکر سفیانی در زمین در منطقه بیداء (میان مدینه و مکه)، (صدوق، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۷۱).

دوره دوم: حوادث پس از ظهور (تحقق وعده الهی)

پس از ظهور حضرت مهدی(ع)، آن حضرت برای برقراری حکومت جهانی عدل با دشمنان می‌جنگند:

جنگ با دجال: دجال (مسیح دروغین) فتنه‌گر یک چشم، بزرگ‌ترین دشمن است که با ادعای خدایی، مردم را می‌فریبد. نبرد نهایی با او در فلسطین (باب لُد) رخ می‌دهد و حضرت عیسی(ع) که به زمین بازگشته، او را به قتل می‌رساند (کوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۳۹).

نبرد با یأجوج و مأجوج (مطابق با برخی از روایات): هم‌زمان یا پس از نبرد با دجال، یأجوج و مأجوج از سد خود بیرون ریخته و فساد می‌کنند. حضرت عیسی (علیه السلام) به درگاه خدا دعا کرده و آن‌ها را نابود می‌سازد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۲۲۰).

بنابراین جنگ‌های آخرالزمان در اسلام تنها درگیری‌های نظامی نیستند، بلکه بخشی از یک سنت قطعی الهی برای آزمون انسان‌ها و پالایش جامعه بشری هستند. این جنگ‌ها، چه به‌صورت فتن و ملاحم پیش از ظهور حضرت مهدی (علیه السلام) و چه به‌صورت جنگ‌های قاطعانه پس از ظهور ایشان، همه برای تحقق وعده نهایی خداوند مبنی بر حاکمیت صالحان و استقرار عدل جهانی در روی زمین رخ می‌دهند.

نشانه‌های حتمی ظهور و جنگ‌های مرتبط:

در فرهنگ مهدوی، نشانه‌های ظهور به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند: «نشانه‌های حتمی» و «نشانه‌های غیرحتمی». نشانه‌های حتمی، وقایعی هستند که به‌طور قطع و بدون هیچ قید و شرطی پیش از قیام حضرت مهدی (علیه السلام) تحقق می‌یابند. در مقابل، نشانه‌های غیرحتمی ممکن است رخ دهند یا ندهند و برای تحقق آن‌ها شرایطی وجود دارد.

در برخی روایات، از هشت نشانه با عنوان «محتوم» (قطعی) یاد شده است که عبارت‌اند از: قیام یمانی، خروج سفیانی، ندای آسمانی، قتل نفس زکیه، خسف بیداء (فرورفتن لشکر سفیانی در سرزمین بیداء)، پدیدار شدن دستی در آسمان، طلوع خورشید از مغرب و اختلاف بنی‌عباس.

در ادامه، به تفصیل به مهم‌ترین این نشانه‌ها و جنگ‌های مرتبط با آن‌ها خواهیم پرداخت.

نشانه‌های حتمی ظهور:

۱. خروج سفیانی

سفیانی، شخصیتی پلید و ستمگر از نوادگان ابوسفیان است که در منطقه شام قیام می‌کند. او یکی از مهم‌ترین و واضح‌ترین نشانه‌های حتمی ظهور است و مایه فتنه و فساد عظیمی در سرزمین‌های اسلامی می‌گردد. در روایات متعددی از جمله حدیث معروف از امام

صادق علیه السلام بر حتمی بودن خروج او تأکید شده است.

متن حدیث: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: لِلْقَائِمِ خَمْسُ عَلَامَاتٍ ظُهُورُ السُّفْيَانِيِّ وَالْيَمَانِيِّ وَالصَّيْحَةُ مِنَ السَّمَاءِ وَقَتْلُ النَّفْسِ الزَّكِيَّةِ وَالْخَسْفُ بِالْبَيْدَاءِ؛ امام صادق عليه السلام فرمودند: برای قائم علیه السلام پنج نشانه است: ظهور سفیانی، یمانی، ندای آسمانی، کشته شدن نفس زکیه و فرورفتن (لشکر) در بیداء» (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص ۲۵۲).

۲. قیام یمانی

یمانی شخصیتی از یمن است که پرچم هدایت و حق را برمی‌افرازد و مردم را به سوی امام مهدی علیه السلام دعوت می‌کند. در روایات از او به عنوان پرچم حق در مقابل سفیانی یاد شده است. خروج او از نشانه‌های حتمی است (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص ۳۹ و ۴۰).

۳. صیحه یا ندای آسمانی

ندا یا صدایی آسمانی که در آن به نام حضرت مهدی علیه السلام و حقانیت ایشان تصریح می‌شود. این ندا که توسط جبرئیل علیه السلام در ماه مبارک رمضان و در شب قدر سر داده می‌شود، از علایم حتمی و از بزرگ‌ترین نشانه‌های قطعی ظهور محسوب می‌گردد (صافی گلپایگانی، ج ۳، ص ۷۳ و ۷۴).

۴. قتل نفس زکیه

«نفس زکیه» به معنای «انسان پاک و بی‌گناه» است و در روایات به شخصیتی از سادات حسینی اطلاق می‌شود که در مکه مکرمه، میان رکن و مقام، به طور مظلومانه و بی‌گناه به شهادت می‌رسد. این واقعه دردناک از نشانه‌های حتمی و قطعی ظهور است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۲، ص ۳۰۷).

۵. خسف بیداء

«خسف بیداء» به فرورفتن لشکر سفیانی در مکانی میان مکه و مدینه به نام بیداء اشاره دارد که برای جنگ با امام مهدی علیه السلام عازم مکه می‌شود (سلیمیان، ۱۳۸۸، ص ۲۱۱). براساس روایتی از امام صادق علیه السلام این واقعه از نشانه‌های حتمی و از معجزات الهی در آخرالزمان است (صدوق، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۶۷۸).

۶. سایر نشانه‌های حتمی

علاوه بر پنج نشانه یاد شده، در برخی منابع از نشانه‌های دیگری نیز با عنوان «محتوم» یاد شده است.

تبیین جنگ‌های مرتبط با نشانه‌های حتمی

براساس روایات، سفیانی پس از استیلا بر شام، برای دستیابی به عراق و در نهایت، مبارزه با امام زمان علیه السلام لشکرکشی می‌کند. در این مسیر، جنگ‌ها و فتنه‌های عظیمی رخ می‌دهد.

۱. نبرد قرقیسیا

قرقیسیا نام شهری در شمال سوریه امروزی (منطقه دیرالزور) است. این منطقه صحنه یکی از بزرگ‌ترین و هولناک‌ترین نبردهای تاریخ خواهد بود.

(الف) روایت از امام صادق علیه السلام: «مُحَمَّدُ بْنُ عَجَلَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنْ وَفْعَةَ قَرْقِيسِيَا فَقَالَ إِنَّ الْقَائِمَ (ع) إِذَا قَامَ فَتَبَشَّهُمَا فَكَاتَبَتِ الْعَرَبُ فِي شَرْقِ الْأَرْضِ وَعَرَبَهَا فَيَجْتَمِعُونَ بِقَرْقِيسِيَا عَلَى نَضْرَتِهِمَا فَيَقُولُ الْيَمَنُ فِينَا الْأَمِيرُ وَيَقُولُ الْمَضَرُّ مِنَّا الْأَمِيرُ فَيُوقِعُ اللَّهُ بَأْسَهُمْ بَيْنَهُمْ وَيَقَعُ الصُّبْرُ عَلَيْهِمْ وَيَرْتَفِعُ النَّصْرُ فَيَقْتُلُ بَعْضُهُمْ بَعْضًا حَتَّى لَا يَبْقَى مِنْهُمْ إِلَّا الْحَقَالَةُ [الْحُقَالَةُ] وَيَعْتَدِي عَلَيْهِمْ صَاحِبُ الْأَمْرِ وَجُنْدُهُ فَلَا يَبْقَى مِنْهُمْ أَحَدًا؛ مُحَمَّدُ بْنُ عَجَلَانَ

گفت: از امام صادق علیه السلام درباره واقعه «قَرْقِيسِيَا» پرسیدم. حضرت فرمود: هنگامی که قائم علیه السلام قیام کند، آن دو را [از قبر] بیرون می‌آورد. پس عرب‌ها در شرق و غرب زمین با یکدیگر نامه‌نگاری می‌کنند، سپس در «قَرْقِيسِيَا» بر سر قدرت و شوکت خود گرد می‌آیند. در این هنگام، یمنی‌ها می‌گویند: «فرمانده از ماست» و مَضَری‌ها می‌گویند: «فرمانده از ماست». پس خداوند جنگ و سختی را میانشان می‌اندازد و صبر (و مقاومت) بر آنان چیره می‌شود و یاری (الهی) از آنان برداشته می‌شود. در نتیجه، گروهی، گروهی دیگر را می‌کشند تا جایی که جز افراد ناتوان و بی‌ارزش از آنان باقی نماند. سپس صاحب‌الامر (امام قائم) همراه با لشکرش به هنگام صبح بر آنان بتازد و هیچ‌یک از آنان را زنده نگذارد» (نجفی، ۱۳۶۰، ص ۱۹۲ و ۱۹۳).

(ب) نبرد سه پرچم در شام و قرقیسیا: در نقلی دیگر از امام باقر علیه السلام، صحنه‌ای مفصل از فتنه‌های شام و عراق ترسیم شده است. پس از درگیری‌های اولیه در شام، سه پرچم به

اهتزاز درمی‌آید: پرچم اصهب (سرخ)، پرچم ابقع و پرچم سفیانی. سفیانی با ابقع درگیر شده و او را می‌کشد. سپس عزم عراق کرده و لشکریانش به قرقیسیا می‌رسند. نبرد در آنجا چنان سخت است که صد هزار تن از سپاه سفیانی کشته می‌شوند (نعمانی، ۱۴۱۸ق/ ۱۳۷۶، ص ۳۹۱ و ۳۹۲).

۲. جنگ با لشکر سفیانی و خسف بیداء

پس از آن، سفیانی لشکری را به سوی مدینه می‌فرستد تا امام مهدی علیه السلام را دستگیر کند. امام علیه السلام که از مدینه به مکه می‌روند، در آنجا پناهنده می‌شوند. لشکر سفیانی نیز به تعقیب ایشان پرداخته و وارد سرزمین بیداء می‌شوند. در این هنگام، ندایی آسمانی برمی‌خیزد و به فرمان خداوند، تمام آن لشکر در زمین فرومی‌روند (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۵۹).

«عن جابر الجعفی قال قال لي أبو جعفر (ع) في حديث له طويل: ... وينزل جيش أمير السفیانی البیداء، فينادي مناد من السماء: يا بیداء أبیدی بالقوم فيخسف بهم البیداء، فلا یفلت منهم إلا ثلاثة نفر...؛ از جابر جعفی روایت شده که گفت: امام باقر علیه السلام در ضمن حدیثی طولانی به من فرمود: ... و لشکر امیر سفیانی به سرزمین بیداء فرود می‌آید، پس منادی از آسمان ندا می‌دهد: ای بیداء، این گروه را نابود کن! پس زمین بیداء آنان را به زمین فرومی‌برد و جز سه نفر از آنان هیچ‌کس نجات نمی‌یابد...» (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱، ص ۲۴۵).

۳. سرانجام سفیانی و لشگرش

امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: آن روز سفیانی با تمام اتباعش کشته می‌شود؛ به طوری که يك نفر نمی‌ماند که خبر آن‌ها را بیاورد. بدبخت کسی- که آن روز از غنیمت قبیله کلب بی‌نصیب بماند؛ آن‌گاه قائم به کوفه می‌آید و آنجا جایگاه او خواهد بود (مجلسی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۰۴). بنابراین نشانه‌های حتمی ظهور، از جمله خروج سفیانی، قیام یمانی، صیحه آسمانی، قتل نفس زکیه و خسف بیداء، به عنوان رویدادهایی قطعی و غیرقابل انکار، مقدمه قیام حضرت مهدی علیه السلام را تشکیل می‌دهند. در میان این نشانه‌ها، نقش سفیانی در ایجاد فتنه‌ها و جنگ‌های آخرالزمانی، به‌ویژه نبرد هولناک قرقیسیا و لشکرکشی به سوی عراق و حجاز، برجسته است. پیروزی نهایی از آن حق و لشکریان امام مهدی علیه السلام خواهد بود و حکومت جهانی عدل و داد برپا خواهد شد.

جنگ‌های بزرگ منطقه‌ای آخرالزمانی در روایات

در منابع شیعه مهم‌ترین طرف درگیر، لشکر سفیانی است که در مسیر حمله به عراق، با سپاه یمانی یا دیگر مدعیان در این منطقه درگیر می‌شود. برخی منابع از کشته شدن صد هزار نفر از «ستم‌پیشگان سرکش» در این نبرد خبر می‌دهند (نعمانی، ۱۴۱۸ق/ ۱۳۷۶، ص ۳۹۲). هم‌زمان با خروج سفیانی در شام، نیروی دیگری به‌نام «یمانی» در یمن قیام می‌کند. براساس روایات، این دو جبهه حق و باطل در نهایت با یکدیگر روبه‌رو شده و یمانی برای دفع شر سفیانی به مقابله با او برمی‌خیزد. درگیری میان سفیانی و یمانی را می‌توان مهم‌ترین جنگ منطقه‌ای پیش از ظهور دانست که زمینه‌ساز تضعیف قوای سفیانی پیش از لشکرکشی نهایی او می‌شود. (مجلسی، ۱۳۷۸، ص ۹۵۳).

نسبت‌سنجی روایات آخرالزمانی با تحولات معاصر: چارچوبی برای تحلیل

۱. مؤلفه‌های اساسی در نسبت‌سنجی:

برای انجام یک نسبت‌سنجی علمی و منطقی، باید به مؤلفه‌های زیر توجه داشت:

الف) شناخت دقیق روایات و نشانه‌ها

در منابع حدیثی شیعه، نشانه‌های ظهور به دو دسته تقسیم می‌شوند: نشانه‌های حتمی (العلام الحتمیه) و نشانه‌های غیرحتمی. (نعمانی، ۱۳۶۲، ص ۳۵۲).

ب) در نظر گرفتن اصل تشابه و تطابق کامل

یک اصل مهم در نسبت‌سنجی، تفکیک میان تشابه (شباهت ظاهری) و تطابق کامل (انطباق همه‌جانبه) است. حوادث امروز منطقه شام، عراق، یمن و ایران ممکن است زمینه‌ها و مقدماتی برای خروج سفیانی و یمانی باشند، اما این به‌معنای وقوع قطعی و عینی آن رویدادها در همین مصادیق خاص نیست.

۲. نسبت‌سنجی روایات با تحولات معاصر

در ادامه، به تحلیل برخی از مهم‌ترین تطبیق‌های مطرح شده در فضای عمومی می‌پردازیم:

الف) تطبیق جنگ سوریه با خروج سفیانی

یکی از رایج‌ترین نسبت‌سنجی‌ها، تطبیق گروه‌های تروریستی تکفیری در سوریه با شخصیت سفیانی است. این تطبیق از آنجا ناشی می‌شود که روایات، سفیانی را فردی

ستمگر از منطقه شام معرفی می‌کنند که دست به کشتار وسیع مردم می‌زند. با این حال، باید توجه داشت که روایات ویژگی‌های جسمانی خاصی برای سفیانی ذکر کرده‌اند؛ مانند سرخ‌چهرگی و چشمان آبی (صدوق، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۳۶۵)، که بر هیچ‌یک از رهبران گروه‌های تکفیری منطبق نیست. همچنین کارشناسان دینی بر لزوم احتیاط در این تطبیق‌ها تأکید کرده و هشدار می‌دهند که شتاب‌زدگی می‌تواند موجب انفعال جامعه منتظر و کاهش اعتماد عمومی به آموزه‌های دینی شود (توصیه مقام رهبری در امر مهدویت، ۱۸ تیر ۱۳۹۰).

در این میان، تحولات اخیر سوریه و نقش «هیئت تحریرالشام» به رهبری ابومحمد الجولانی (احمد الشرع) که پس از سقوط نظام بشار اسد در دسامبر ۲۰۲۴، قدرت را در دمشق به دست گرفت (سایت آبان ۲۴)، پرسش‌های تازه‌ای درباره نسبت این جریان با شخصیت سفیانی برانگیخته است.

با این حال بسیاری از تحلیل‌گران با استناد به اختلاف در ویژگی‌های جسمانی و نیز تفاوت در ماهیت حاکمیت (درحالی‌که سفیانی به عنوان نماد ستم و فساد معرفی شده، جریان تحریرالشام مدعی تحول و ارائه چهره‌ای نسبتاً معتدل‌تر است) بر لزوم احتیاط در این تطبیق تأکید کرده و آن را از مصادیق تطبیق‌های شتاب‌زده می‌دانند.

ب) گروه‌های تکفیری و روایات «خارج آخرالزمان»

روایتی از علی (علیه السلام) گزارش شده که آن حضرت فرمود: «... سمعت رسول الله (ص) يقول يخرج في آخر الزمان قوم أحداث الأسنان سفهاء الأحلام قولهم من خير أقوال أهل البرية صلاتهم أكثر من صلاتكم و قراءتهم أكثر من قراءتكم لا يجاوز إيمانهم تراقيهم أو قال حناجرهم يمرقون من الدين كما يمرق السهم من الرمية فاقتلوهم فإن قتلهم أجر لمن قتلهم يوم القيامة؛ حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید: از رسول خدا (ص) شنیدم که فرمود: گروهی، در آخرالزمان پیدا می‌شوند که دارای افکاری پریشان و احمقانه هستند. گفتارشان از بهترین گفتار افراد روی زمین است و نمازشان از نماز شما بیشتر و قرآن خواندنشان از قرآن خواندن شما بیشتر است، ایمانشان از حنجره‌شان تجاوز نمی‌کند، از دین به گونه‌ای خارج می‌شوند که گویی تیر از کمان خارج می‌شود، پس آن‌ها را بکشید، به درستی برای کشتندگان این گروه در روز قیامت اجر و پاداش خواهد بود» (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۶۷ و ۲۶۸).

ج) نسبت جنگ‌های منطقه‌ای با «ملاحم و فتن»

منابع روایی از جنگ‌های منطقه‌ای گسترده در آخرالزمان خبر داده‌اند که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به درگیری‌های سفیانی با مخالفانش (مانند نبرد قرقیسیا) اشاره کرد. امام شهید آیت‌الله خامنه‌ای درباره تطبیق فرمود: «در طول تاریخ مدعیانی بودند که یک علامت را بر خودشان یا کسی دیگر تطبیق کردند؛ همه این‌ها غلط است... این جور نیست که بشود به راحتی تطبیق کرد... این‌ها غلط، منحرف‌کننده و غلط‌انداز است. وقتی انحراف به وجود آمد حقیقت مهجور خواهد شد، وسیله گمراهی اذهان مردم فراهم خواهد شد... (توصیه مقام معظم رهبری در امر مهدویت، ۱۸ تیر ۱۳۹۰).

در این میان، یکی از مهم‌ترین تحولات نظامی معاصر که با روایات «ملاحم» قابل نسبت‌سنجی است، جنگ دوازده روزه میان ایران و آمریکا در تیر ماه ۱۴۰۴ (ژوئن ۲۰۲۵) است. این درگیری که با حملات گسترده هوایی آمریکا به تأسیسات هسته‌ای ایران در فردو، نطنز و اصفهان (عملیات «چکش نیمه‌شب») در ۱ تیر ۱۴۰۴ آغاز شد، با پاسخ موشکی ایران به پایگاه هوایی العدید در قطر ادامه یافت و در نهایت با آتش‌بس به پایان رسید. تشدید تنش‌ها میان ایران، اسرائیل و ایالات متحده، بار دیگر عقاید آخرالزمانی را در میان پیروان ادیان مختلف بیدار کرده است؛ برخی مسیحیان انجیلی در آمریکا این درگیری‌ها را نشانه نزدیک شدن به «بازگشت دوم حضرت عیسی مسیح (علیه السلام)» تعبیر کرده‌اند و در سوی دیگر، برخی جریان‌های مذهبی در جهان اسلام تحولات منطقه را در چارچوب روایات مربوط به ظهور حضرت مهدی (علیه السلام) تفسیر می‌کنند، که این تطبیق‌ها هیچ منشأ دینی ندارد.

د) عملیات طوفان الاقصی و فتنه فلسطین

عملیات «طوفان الاقصی» در ۷ اکتبر ۲۰۲۳ (۱۵ مهر ۱۴۰۲)، بزرگ‌ترین ضربه نظامی به رژیم صهیونیستی از زمان جنگ ۱۹۴۸ (حدود ۱۳۲۶) اعراب و اسرائیل بود. این عملیات و جنگ متعاقب آن در غزه، منطقه را وارد مرحله جدیدی از بی‌ثباتی و خشونت کرد و به‌طور گسترده در میان گروه‌های مذهبی به‌عنوان رویدادی آخرالزمانی تفسیر شده است. به موازات این تحولات، ترور سید حسن نصرالله، دبیرکل حزب‌الله لبنان، در ۲۷ سپتامبر ۲۰۲۴ (۶ مهر ۱۴۰۳) توسط نیروی هوایی اسرائیل، منطقه را وارد مرحله تازه‌ای از تنش کرد. این رویداد نیز در برخی تحلیل‌ها با نشانه‌های ظهور مرتبط دانسته شده است.

۴. هشدارها و آسیب‌شناسی نسبت‌سنجی (پیش‌گویی)

در میان پژوهشگران و صاحب‌نظران حوزه مهدویت، نسبت به نسبت‌سنجی‌های عجولانه و غیرعلمی هشدارهای جدی داده شده است. مهم‌ترین آسیب‌ها عبارت‌اند از:

الف) انفعال جامعه منتظر: تطبیق‌های نادرست و شتاب‌زده، جامعه را به‌جای آمادگی عملی و اخلاقی، درگیر انتظار برای رخدادهای خاص می‌کند.

ب) سوءاستفاده سیاسی و رسانه‌ای: گروه‌های مختلف با اهداف سیاسی یا اعتقادی خود، تلاش می‌کنند حوادث را به نفع خود تفسیر کنند و روایات آخرالزمانی را در خدمت اهداف خود قرار دهند.

ج) تضعیف ایمان: پیش‌بینی‌های نادرست در مورد زمان یا مصادیق رویدادها، اعتماد عمومی به آموزه‌های دینی را کاهش می‌دهد.

د) آخرالزمان‌سازی جعلی: برخی تحلیل‌گران معتقدند بخشی از تحولات منطقه (به‌ویژه در سوریه) «آخرالزمان‌سازی جعلی» از سوی جریان‌ات صهیونیستی و مسیحیان صهیونیست برای تغییر جغرافیای سیاسی خاورمیانه است.

۵. چارچوب روش‌شناختی صحیح

با توجه به موارد فوق، نسبت‌سنجی روایات آخرالزمانی با تحولات معاصر باید برپایه اصول زیر انجام شود:

الف) تفکیک میان نشانه‌های حتمی و غیرحتمی؛

ب) پرهیز از تطبیق‌های قطعی و شتاب‌زده و بسنده کردن به سطح «تشابه» و «زمینه‌سازی»؛

ج) توجه به بافت و ویژگی‌های دقیق روایات (مانند ویژگی‌های جسمانی شخصیت‌ها، زمان و مکان دقیق وقوع حوادث)؛

د) اولویت دادن به آمادگی معنوی، اخلاقی و عملی، به‌جای انتظار منفعلانه برای تحقق نشانه‌ها؛

هـ) استناد به منابع معتبر و نظر کارشناسان متخصص در حوزه مهدویت و علوم حدیث. بر این اساس «نسبت‌سنجی روایات آخرالزمانی با تحولات معاصر» فرایندی حساس، پیچیده و چندلایه است که اگر با دقت و برپایه اصول علمی انجام شود، می‌تواند درک

عمیق‌تری از متون دینی و نشانه‌های ظهور را ممکن سازد، اما اگر با شتابزدگی، احساسات زودگذر و اهداف سیاسی همراه گردد، به گمراهی، تضعیف ایمان و انفعال جامعه منتظر خواهد انجامید؛ بنابراین رسالت اصلی علما و پژوهشگران، تبیین درست آموزه‌های دینی، تفسیر صحیح نشانه‌ها و هدایت جامعه به سوی آمادگی عملی و اخلاقی برای رویارویی با تحولات آینده است. امید است که با شناخت این اصول، زمینه را برای ظهور منجی عالم بشریت فراهم کنیم.

جمع‌بندی

در این مقاله، نخست به تبیین مبانی قرآنی و حدیثی جنگ‌های آخرالزمان پرداخته شد. از منظر قرآن، آیاتی نظیر «فساد بنی اسرائیل» (اسراء، ۴-۸) و «رهایی یأجوج و مأجوج» (کهف، ۹۴-۹۸؛ انبیاء، ۹۶-۹۷) به صورت نمادین به سنت الهی در آزمون بشر- و وقوع درگیری‌های بزرگ در پایان تاریخ اشاره دارند. در بخش روایی، جنگ‌ها به دو دوره پیش از ظهور (فتن و ملاحم) و پس از ظهور (جنگ‌های قاطعانه امام مهدی علیه السلام) تقسیم شدند.

در ادامه، نشانه‌های حتمی ظهور شامل خروج سفیانی، قیام یمانی، ندای آسمانی، قتل نفس زکیه و خسف بیداء، با تأکید بر روایات معتبر (مانند حدیث امام صادق علیه السلام) معرفی گردید. از میان این نشانه‌ها، نقش سفیانی در ایجاد بزرگ‌ترین نبرد تاریخ بشری در منطقه «قرقیسیا» (شمال سوریه) به تفصیل تحلیل شد.

سپس جنگ‌های بزرگ منطقه‌ای آخرالزمانی در چارچوب «ملاحم» بررسی و مشخص شد که شام کانون این درگیری‌ها است و نبرد سه پرچم (ابقع، اصبه و سفیانی) و رویارویی سفیانی با یمانی از مهم‌ترین پیش‌زمینه‌های ظهور به شمار می‌روند.

در نهایت، موضوع نسبت‌سنجی روایات آخرالزمانی با تحولات معاصر مورد کاوش روش‌شناختی قرار گرفت. تأکید شد که هرگونه تطبیق رویدادهای امروزی (مانند جنگ سوریه، جنگ ایران و آمریکا، عملیات طوفان الاقصی یا گروه‌های تکفیری) با شخصیت‌هایی مانند سفیانی، نیازمند تفکیک میان «علامات صغری» و «علامات کبری»، پرهیز از تطابق‌های قطعی و شتاب‌زده و توجه به ویژگی‌های دقیق متنی (مانند صفات جسمانی سفیانی) است. همچنین هشدار داده شد که نسبت‌سنجی‌های عجولانه می‌تواند به انفعال جامعه منتظر، سوءاستفاده سیاسی و تضعیف ایمان بینجامد.

نتیجه

براساس یافته‌های این مقاله، می‌توان نتایج علمی زیر را استنباط کرد:

۱. جنگ‌های آخرالزمان در متون اسلامی، پدیده‌ای صرفاً نظامی نیستند، بلکه جلوه‌ای از سنت‌های الهی (از جمله سنت امتحان، استیصال و وعده حاکمیت صالحان) محسوب می‌شوند. این رویکرد، فهم تاریخی-کلامی از روایات را ضروری می‌سازد و از فروکاهش آن‌ها به پیش‌گویی‌های خبری صرف جلوگیری می‌کند.

۲. نشانه‌های حتمی ظهور، به‌ویژه خروج سفیانی و نبرد قرقرسیا، در منابع فریقین با درجه بالایی از اتقان روایی نقل شده‌اند، اما جزئیات آن‌ها (مانند مکان، زمان و هویت دقیق بازیگران) به دلیل نمادین بودن و تفاوت در نقل‌ها، نیازمند تفسیر احتیاط‌آمیز است؛ ازاین‌رو هرگونه ادعای انطباق قطعی این نشانه‌ها بر افراد یا رویدادهای معاصر، فاقد وجاهت علمی بوده و با اصول نقد حدیث و فهم مقاصد شریعت ناسازگار است.

۳. نسبت‌سنجی روایات آخرالزمانی با تحولات معاصر، تنها در صورتی معتبر است که برپایه چهار مؤلفه صورت پذیرد:

الف) تفکیک نشانه‌های حتمی از غیرحتمی و علامات صغری از کبری؛

ب) پرهیز از تطابق‌های قطعی و بسنده کردن به سطح «تشابه» و «زمینه‌سازی»؛

ج) توجه به بافت دقیق روایات (ویژگی‌های جسمانی، جغرافیایی و زمانی)؛

د) اولویت دادن به آمادگی عملی و اخلاقی بر انتظار منفعلانه برای تحقق نشانه‌ها.

۴. از منظر روش‌شناختی، بهترین رویارویی با آموزه جنگ‌های آخرالزمان، «انتظار فعال» است؛ انتظاری که در آن جامعه مسلمان با تقویت بینش دینی، آمادگی دفاعی، عدالت‌گستری و اصلاح فردی و اجتماعی، خود را برای هرگونه تحولی (چه منطبق با نشانه‌ها بوده و چه نبوده) مهیا می‌سازد. این رویکرد ضمن مصون ماندن از آسیب تطبیق‌های شتاب‌زده، هدف غایی این آموزه‌ها یعنی «برپایی حکومت جهانی عدل توسط امام مهدی (عج)» را محقق می‌سازد.

۵. در نهایت، مطالعات آینده در این حوزه باید به‌جای تمرکز بر کشف مصادیق قطعی،

به سه حوزه بپردازد:

- بازخوانی هرمنوتیکی روایات ملاحم با توجه به بافت تاریخی و زبان نمادین آنها؛
 - آسیب‌شناسی تطبیق‌های معاصر در جوامع اسلامی و ارائه چارچوبی برای گفت‌وگوی انتقادی؛
 - بررسی تطبیقی روایات آخرالزمانی در ادیان ابراهیمی برای فهم بهتر الگوهای مشترک و متفاوت.
- امید است که با شناخت این اصول و پرهیز از شتاب‌زدگی، زمینه برای ظهور منجی عالم بشریت و تحقق عدل جهانی فراهم آید.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة لابن أبي الحدید، محقق / مصحح محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفی، ۱۴۰۴ ق.
۲. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، الغيبة للنعمانی، محقق / مصحح: علی اکبر غفاری، تهران: نشر صدوق، ۱۳۹۷ ق.
۳. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، الغيبة للنعمانی، مترجم محمد جواد غفاری، تهران: نشر صدوق (۱۴۱۸ ق / ۱۳۷۶).
۴. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، غیبت نعمانی، سید احمد فهري زنجانی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.
۵. ابن طاووس، علی بن موسی، الملاحم و الفتن (فتنه و آشوب های آخر الزمان)، مترجم محمد جواد نجفی، تهران: اسلامیة، بی تا.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، محقق / مصحح جمال الدین میردامادی، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ ق.
۷. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمّة، تبریز: مكتبة بنی هاشم، ۱۳۸۱.
۸. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمّة، قم: مجمع العالمی لاهل البيت، ۱۴۳۳ ق.
۹. بهاء الدین نیلی نجفی، علی بن عبد الکرم، منتخب الأنوار المضيئة فی ذکر القائم الحجة علیه السلام، محقق / مصحح حسینی کوهکمری، عبد اللطیف، قم: مطبعة الخيام، ۱۳۶۰.
۱۰. پایگاه اطلاع رسانی دفتر آیت الله مکارم شیرازی - ملاحم.
۱۱. ترمذی، محمد بن عیسی، صحیح ترمذی، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر، ۱۴۰۳ ق.
۱۲. توصیه مقام معظم رهبری در امر مهدویت، ۱۸ تیر ۱۳۹۰.
۱۳. حاکم النیشابوری، محمد بن عبد الله، المستدرک علی الصحیحین، محقق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا.
۱۴. حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، بی جا: دارالکتب العلمیه، بی تا.

۱۵. دانشنامه اسلامی ماده فتن.
۱۶. سایت آبان ۲۴.
۱۷. سلیمیان، خدامراد، فرهنگنامه مهدویت، چ ۲، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۸۸.
۱۸. صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر، بی جا، بی تا.
۱۹. صدوق، محمدبن علی، کمال الدین و تمام النعمة، محمدباقر کمره‌ای، چ ۱، تهران: اسلامی، ۱۳۷۷.
۲۰. صدوق، محمدبن علی، کمال الدین و تمام النعمة، بیروت: اعلمی، ۱۴۱۲ق.
۲۱. صدوق، محمدبن علی، الخصال، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، چ ۱، تهران: کتابچی، ۱۳۷۷.
۲۲. فخر الدین بن محمد، مجمع البحرين، محقق/ مصحح احمد حسینی اشکوری، چ ۳، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵.
۲۳. مقدسی، عبدالعزیز المقدسی، عقد الدرر، ۱۴۲۵ق.
۲۴. عیاشی، محمدبن مسعود، تفسیر العیاشی، محقق/ مصحح سیدهاشم رسولی محلاتی، چ ۱، تهران: المطبعة العلمية، ۱۳۸۰ق.
۲۵. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، نجف: مطبعة نجف، ۱۳۸۷ق.
۲۶. کلینی، محمدبن یعقوب، کافی، محقق/ مصحح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چ ۴، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ق.
۲۷. کلینی، محمدبن یعقوب، الروضة من الکافی، مترجم سیدهاشم رسولی محلاتی، محقق/ مصحح علی اکبر غفاری، چ ۱، تهران: انتشارات علمیه اسلامی، ۱۳۶۴.
۲۸. کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، محقق/ مصحح محمد کاظم، چ ۱، تهران: مؤسسة الطبع و النشر في وزارة الإرشاد الإسلامي، ۱۴۱۰ق.
۲۹. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
۳۰. مجلسی، محمدباقر، مهدی موعود (ترجمه جلد ۵۱ بحار الانوار)، مترجم علی دوانی، چ ۲۸، تهران: اسلامی، ۱۳۷۸.
۳۱. نعمانی، محمدبن ابراهیم، الغيبة، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: نشر صدوق، ۱۳۹۷ق.